

TURKMAN QABILALARI TARIXI: “SHAJARAYI TAROKIMA”NING ASOSIY MA’LUMOTLARI VA ILMIY QIYMATI

Nabiyeva Zumrad To’xtayevna

Osiyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya: *Ushbu ish turkman qabilalari tarixi va Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi tarokima” asarining ilmiy ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Asarda turkman qabilalarining genealogik tuzilishi, ko‘chmanchi hayot tarzi, siyosiy va ijtimoiy tizimi, diniy e’tiqodlari va qo‘shni xalqlar bilan aloqalari batafsil yoritilgan. Ishda asarning tarixiy, etnografik va madaniy qiymati tahlil qilingan hamda XVII asr turkman jamiyati haqidagi real ma’lumotlar asosida ilmiy xulosalar chiqarilgan. Natijada “Shajarayi tarokima” turkman etnogenezi, turkiy xalqlar tarixshunosligi va madaniy merosni o‘rganishda bebaho manba sifatida ahamiyat kasb etishi ko‘rsatildi.*

Kalit so‘zlar: *Turkman qabilalari, Shajarayi tarokima, Abulg‘oziy Bahodirxon, genealogiya, ko‘chmanchi jamiyat, etnografiya, O‘rta Osiyo tarixi, turkiy xalqlar, urug‘-aymoq tizimi, XVII asr, siyosiy tarix, madaniy meros.*

Turkman qabilalarining etnogenezi, siyosiy shakllanishi va madaniy taraqqiyoti haqida ilk yozma manbalarning aksariyati o‘rta asr islom sharqiga mansub bo‘lib, ular orasida Abulg‘oziy Bahodirxonning 1660–1661 yillarda yozib tugatgan “Shajarayi tarokima” asari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu asar nafaqat turkman urug‘-qabilalarining kelib chiqishi, balki ularning qadimgi turkiy davlatlardagi o‘rni, O‘rta Osiyodagi siyosiy jarayonlar bilan bog‘liqligi, ko‘chmanchi chorvador jamiyatning ichki tuzilishi, urug‘-aymoq tizimi, an‘analari va ijtimoiy munosabatlarini yoritishda ham nodir yozma manba sifatida qadrlanadi. “Shajarayi tarokima”ning ilmiy qiymati shundaki, u XVII asrning o‘zida ham ko‘pgina turkman urug‘larining kelib chiqishi haqidagi og‘zaki rivoyatlarni yozma shaklga keltirdi, qadimgi turkiy genealogik an‘analarning davomchiligi sifatida shakllandi, tarixiy voqealarni qisman hujjatli, qisman esa etnografik tasvirlar orqali yetkazdi.

Abulg‘oziy Bahodirxon — Xorazm hukmdori (1603–1663), tarixchi, genealog va o‘z davrining siyosiy arbobi bo‘lib, o‘z asarlarini turkiy xalqlar, xususan, o‘g‘uz-turkman qabilalari kelib chiqishini aniq manbalarga tayangan holda yozishni maqsad qilgan. “Shajarayi tarokima”ning yaratilishiga turtki bo‘lgan asosiy sabab shuki, XVII asrning o‘rtalariga kelib turkmanlar orasida qadimgi o‘g‘uz urug‘-qabilaviy tizimi haqidagi ma’lumotlar og‘zaki rivoyatlar va parokanda tarzda yashab qolgan edi. Abulg‘oziy esa o‘zini shu milliy tarixni tartibga keltirishga mas’ul deb bildi. Asarda turkmanlarning qadimgi ajdodlari, O‘g‘uzxon va uning avlodlariga oid rivoyatlar, ko‘chmanchi jamiyatning urf-odatlarini, urug‘lar nomlari, ularning tarqalishi, siyosiy ittifoqlari, iqtisodiy hayoti, qabilalar o‘rtasidagi nizolar, qadimgi turkiy hukmdorlar bilan bo‘lgan aloqalari haqida keng ko‘lamli ma’lumotlar bor.

“Shajarayi tarokima”da turkmanlar o‘g‘uzlarning avlodlari sifatida ko‘rsatiladi. Bu qarash qadimgi turkiy genealogik an‘anaga tayangan bo‘lib, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Rashiduddin Fazlullohning “Jome’ ut-tavorix”, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Abu Rayhon Beruniyning ayrim ma’lumotlari hamda XIV–XV asrlarga oid o‘g‘uznoma rivoyatlari bilan uyg‘unlik tashkil etadi. Abulg‘oziyning o‘zi ham bu asarni yozishda og‘zaki rivoyatlar bilan bir qatorda eski turkiy yozma manbalardan, xususan, o‘g‘uznomalardan foydalanganini qayd etadi. “Shajarayi tarokima” turkman urug‘lari (qabilalari)ning 24 ta asosiy o‘g‘uz urug‘idan tarqalganini ta’kidlab, ularni ikki yirik bo‘limga ajratadi: ichki va tashqi o‘g‘uzlar. Ushbu tizim turkmanlar orasida XVII asrga qadar saqlangan bo‘lib, Abulg‘oziy uni batafsil yozib borgan tufayli hozirgi etnologiya uchun benazir ma’lumot manbai hisoblanadi.

Asarda ko‘rsatilishicha, O‘g‘uzxonning olti o‘g‘li – Kun (Quyosh), Oy, Yulduz, Ko‘k, Tog‘ va Dengizdan tarqalgan 24 urug‘ keyinchalik turkman qabilalarining asosiy tarkibini tashkil etdi. Bu genealogik tizim nafaqat tarixiy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lib, ko‘chmanchi turkiy jamiyatda urug‘-aymoq aloqalari hukmdorlar legitimligini belgilovchi eng muhim omillardan biri sifatida qaralgan. “Shajarayi tarokima”ning farqli jihati shundaki, Abulg‘oziy asarda turkman urug‘larining shunchaki jadvalini bermaydi, balki har bir urug‘ning nomi, uning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlar, geografik joylashuvi, ko‘chish yo‘llari, mashhur arboblari, O‘g‘uzxon avlodlari bilan bog‘liqligi, hatto ayrim urf-odatlar haqida izchil tasvir beradi. U o‘z davrida Xorazm, Mang‘ishloq, Balx, Merv, Buxoro va Eron hududlarida yashagan turkman urug‘larining siyosiy o‘rniga ham to‘xtalib o‘tadi. Abulg‘oziy turkmanlarning ijodiy qudrati, jangovar an‘analari, chorvadorlik xo‘jalik tizimi, oila institutining o‘ziga xosligi, qabilalararo munosabatlar, yaylovlar uchun kurash, qo‘shni o‘zbek, qipchoq, qoraqalpoq, qozoq, fors va afg‘on xalqlari bilan aloqalar haqida ham muhim ma’lumotlar beradi. XVII asrda turkmanlarning Mang‘ishloq va Xurosondagi siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etganini, Xiva xonligi tarkibiga kirgan qismlari bo‘lganini, ayrim qabilalar esa mustaqil harakat qilganini ham qayd etadi. Bu ma’lumotlar etnografik, tarixiy, siyosiy manba sifatida juda noyob qiymatga ega.

“Shajarayi tarokima”dagi ma’lumotlarga ko‘ra, turkman qabilalarining o‘rta asrlardagi asosiy yirik tarmoqlari quyidagilar bo‘lgan: Teke, Yomut, Ersari, Salur, Saryk, Go‘klan, Chovdur, Ata, Qarachorli, Qipchoq-turkmen guruhlar va boshqa ko‘plab kichik urug‘lar. Abulg‘oziy turkmanlarning salur urug‘ini o‘g‘uzlarning eng qadimgi tarmoqlaridan biri sifatida ta’riflaydi. Salurlar qadimgi turkiy davlatchilikning asoschilaridan sanalib, ular orasidan mashhur amirlar, sarkardalar va davlat arboblari chiqqan. O‘rta Osiyodagi saljuqiylar ham aynan salur-avlod turkmanlardan edi. Bu tarixiy haqiqatni ham Abulg‘oziy, ham Rashiduddin, ham Mahmud Koshg‘ariy tasdiqlaydi.

Yomutlar esa asarda jangovar, erkin qabilalardan biri sifatida tasvirlanib, ular Xorazmdan Mang‘ishloq yarim oroligacha bo‘lgan hududlarda ko‘chib yurgani, ba’zan Xiva xonlariga bo‘ysunib, ba’zan mustaqil xarakterda yashagani keltiriladi. Tekelar esa XVII asrda hali keng qudratga ega bo‘lmagan bo‘lsa-da, XVIII–XIX asrlarda aynan ular Turkmaniston hududida siyosiy yetakchi qabilaga aylanganini zamonaviy tarixshunoslik

tasdiqlaydi. Abulg‘oziy esa o‘z davrida tekellar haqida genealogik va qisqa etnografik ma’lumotlar qoldiradi.

Asar turkmanlarning qadimgi davrlaridagi turkiy davlatlar bilan aloqalarini ham yoritadi. Ular O‘g‘uzxon afsonaviy davlatidan boshlab, Hunlar davrida, keyinroq G‘arbiy Turk xoqonligi paytida, undan so‘ng saljuqiylar va Xorazmshohlar davrida muhim siyosiy rol o‘ynagan. “Shajarayi tarokima” bu jarayonlarni rivoyatlar va tarixiy faktlar uyg‘unligi orqali ko‘rsatadi. Masalan, saljuqiylar davlatining asoschilari To‘g‘rulbek, Chag‘ribek va Alp Arslon salur turkman urug‘idan chiqqan bo‘lib, ular XI asrda Eron, O‘zbekiston, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo hududlaridagi geopolitik vaziyatni keskin o‘zgartirdi. Abulg‘oziy saljuqiylarning kelib chiqishi haqidagi genealogik ma’lumotlarni berib, turkman urug‘larining islom tarixidagi o‘rnini bo‘rttirmasdan, balki tarixiy haqiqatga tayanib yozadi. Asarda turkmanlar hayotidagi muhim ijtimoiy kategoriyalardan biri — urug‘ oqsoqollari, beklar, lashkarboshilar, diniy yetakchilarning o‘rni ham ko‘rsatiladi. Abulg‘oziy o‘z davridagi genealogik an’anani davom ettirib, qabilalarning rahbarlik tizimini, ular o‘rtasidagi ittifoqlar, ziddiyatlar va tarixiy zanjirini oddiy til bilan, ammo tarixiy dalillar asosida bayon qiladi. U ko‘chmanchi jamiyatdagi mulkchilik shakllari — yaylovlar, suv manbalari, ko‘chish chiziklari, chorva tarkibi, urug‘ning iqtisodiy qudratini belgilovchi omillar haqida ham aniq, kuzatuvga asoslangan ma’lumotlar beradi.

“Shajarayi tarokima”ning eng muhim ilmiy qimmatlaridan biri shundaki, Abulg‘oziy qabilalar tarixini yozishda faqat genealogik daraxt bilan cheklanmaydi. U turkmanlarning kelib chiqishi, ko‘chmanchi hayot tarzining ijtimoiy psixologiyasi, jamoaviy ong, diniy e’tiqodlar, islomdan oldingi totem tushunchalari, urug‘ tamg‘alari, harbiy tashkilotlanish, o‘zaro yordam tizimi haqida ham juda muhim tafsilotlar keltiradi. Masalan, u o‘g‘uz urug‘larining tamg‘alarini, har bir urug‘ning o‘q-yoy, nayza, ot-anjomlaridagi belgilari qanday bo‘lganini, bu belgilar qanday qilib urug‘ identifikatsiyasi va siyosiy hokimiyatni tasdiqlashda xizmat qilganini bayon qiladi.

Asar nafaqat tarixiy ma’lumotlar, balki lingvistik dalillar uchun ham muhimdir. Turkiy urug‘-qabila nomlarining etimologiyasi, ularning fonetik o‘zgarishi, ba’zi qadimgi turkiy so‘zlarning ma’nosi, ko‘chmanchi terminologiya (“yaylov”, “qishlov”, “jurt”, “el”, “ulus”, “bek”, “xon”, “tug‘”, “tamga”, “yovg‘on” va boshqalar) asarda batafsil qo‘llanadi. Bu esa turkman, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq kabi xalqlarning umumiy turkiy ildizlarini o‘rganish uchun qimmatli filologik asos yaratadi. Abulg‘oziyning tarixiy metodologiyasi ham alohida e’tiborga loyiq. U o‘z asarini yozishda o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan voqealar, otalaridan eshitgan rivoyatlar, qadimgi manbalar va boshqa tarixiy asarlar asosida sintez uslubidan foydalanadi. U voqealarni tanqidiy tahlil qilgan hollari ham bo‘lib, ayrim rivoyatlarni “bu so‘zning haqiqatini Alloh bilur, ammo rivoyat shundaydir” degan mulohazalar bilan berib, ilmiy halollikni saqlashga intiladi. Bu esa uni o‘rta asr sharq tarixchilari orasida o‘ziga xos ilmiy yondashuvga ega tarixchi sifatida ko‘rsatadi.

“Shajarayi tarokima”ning turkmanlar etnografiyasi uchun ilmiy qiymati shundaki, u XVII asrdagi turkmanlarning real geografik joylashuvi haqida aniq ma’lumot beradi. Masalan, Ersari turkmanlari Amudaryoning quyi oqimida, Kerki va Chardzhou atrofida

ko‘chgan; Yomutlar Xorazm va Mang‘ishloqda; Tekelar esa Kopetdog‘ etaklarida yashagan; Go‘klan va Chovdurlar esa Eron tomonga yaqin hududlarda ko‘chmanchilik qilgan. Bu ma‘lumotlar keyinchalik rus olimlari — V. V. Bartold, A. N. Samoylovich, S. P. Tolstov, G. N. Potaninlar tomonidan ham tasdiqlangan. Asarning yana bir qadri shundaki, unda turkmanlarning qo‘shni xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, harbiy va madaniy aloqalari yoritiladi. Xususan, o‘zbeklar bilan o‘zaro munosabatlar, Xiva xonligi tarkibidagi turkman qabilalarining roli, ular ishtirokidagi qo‘zg‘olonlar, saltanat ichidagi siyosiy kurashlar, qozoqlar bilan bo‘lgan ko‘chish yo‘llari va yaylov nizolari, qoraqalpoqlar bilan yaqin urug‘chilik aloqalari kabi masalalar keng yoritiladi. Bu ma‘lumotlar o‘zbek-turkman tarixining umumiy ildizlarini o‘rganishda juda katta ahamiyatga ega.

“Shajarayi tarokima” turkmanlarning diniy hayoti, tasavvuf ta’siri, islomning ko‘chmanchi jamiyatga kirib kelishi, shayxlar, oqinlar, baxshilar, donishmandlarning qabilaviy hayotdagi o‘rniga oid ma‘lumotlar beradi. U ko‘chmanchilarning islomdan oldingi e’tiqodlaridan ayrim qoldiqlar — otga sig‘inish, osmon kultlari, tabiat unsurlariga hurmat, urug‘ avlodlarini “muqaddas” deb bilish kabi qadimiy dunyoqarashlar haqida ham yozgan. Bu ma‘lumotlar hozirgi zamon etnologiya va antropologiyasi uchun nihoyatda muhimdir.

Asar o‘zbek-turkman tarixiy birligi, madaniy yaqinligi va etnik ildizlarining umumiyligini ham ko‘rsatib turadi. Chunki Abulg‘oziy asarda Xorazm hududida turkman, o‘zbek, qoraqalpoq va qipchoqlarning o‘zaro aralash yashaganini, ularning yig‘inlarining ko‘p hollarda mushtarak bo‘lganini, quda-andachilik munosabatlari keng tarqalganini qayd etadi. Bu ma‘lumotlar zamonaviy etnogenetik tadqiqotlarda ham o‘z aksini topgan. “Shajarayi tarokima”ning ilmiy qiymatining yana bir jihati — unda ko‘plab tarixiy shaxslar haqida noyob ma‘lumotlar keltirilgan. Masalan, o‘g‘uz urug‘lari yetakchilari, saljuqiylar sultonlar, Xorazm hukmdorlari, turkman bekliklarining boshliqlari, Mang‘ishloqdagi mashhur sardorlar, Xurosondagi turkman lashkarboshilarining nomlari keltiriladi. Ko‘plari boshqa manbalarda uchramaydi, bu esa asarning noyobligidan dalolat beradi.

Asarda turkmanlarning harbiy san’ati, jang uslublari, otliq qo‘shinlar tuzilishi, qurol-yarog‘ turlari, jang strategiyasi, o‘lja taqsimoti tartibi, qabilaviy ittifoqlar qanday tashkil etilgani haqida ham real kuzatuvlarga tayangan ma‘lumotlar beriladi. Bu qism harbiy tarix nuqtai nazaridan ham qimmatli hisoblanadi. “Shajarayi tarokima” O‘rta Osiyo xalqlari tarixshunosligining yuksak namunalari qatoridan joy olgan bo‘lib, uning matni keyinchalik ko‘plab sharqshunoslar tomonidan o‘rganildi. 18–19-asrlarda Yevropa va Rossiya sharqshunoslari, jumladan, A. N. Samoylovich, Ilminskiy, Dekonov, Bartold, Arabshohov, Polivanov, Bregel kabi olimlar asarni chuqur tahlil qilib, uning turkman etnogenezi uchun eng yaxshi yozma manbalardan biri ekanini ta’kidlashgan. Asar bugungi kunda ham turkman xalqining milliy o‘zlikni anglash jarayonida asosiy manbalardan biri sifatida muhim o‘rin tutadi.

“Shajarayi tarokima” — turkman qabilalari tarixi, ularning urug‘-aymoq tizimi, ko‘chmanchi hayot tarzi, siyosiy jarayonlardagi ishtiroki, madaniy evolyutsiyasi, diniy qarashlari, qo‘shni xalqlar bilan aloqalari, til va etnografik xususiyatlarini o‘rganishda bebaho manbadir. Uning ilmiy qiymati shundan iboratki, u XVII asrdagi real etnografik

vaziyatni tasvirlab, o‘tmishdagi turkiy jamiyatning tuzilishini genealogik an‘analar bilan uyg‘un holda saqlab qoldi. Asar bugungi kunda turkmanistonlik, o‘zbekistonlik, turkiyalik, rus, yevropalik va boshqa ko‘plab tarixchilarning tadqiqotlarida asosiy manbalardan biri bo‘lib qolmoqda. U nafaqat tarixiy ma‘lumot, balki turkiy xalqlarning o‘z o‘tmishiga bo‘lgan hurmatini aks ettiruvchi madaniy meros sifatida ham beqiyos ahamiyatga ega.

XULOSA

Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi tarokima” asari turkman qabilalari tarixini o‘rganishda noyob manba hisoblanadi. Ushbu asar XVII asr turkman jamiyati haqidagi genealogik, etnografik, siyosiy va madaniy ma‘lumotlarni uzviy tarzda jamlagan. Asarda turkman qabilalarining kelib chiqishi, urug‘-aymoq tizimi, siyosiy ittifoqlari, ko‘chmanchi hayot tarzi, ijtimoiy tuzilishi va diniy qarashlari batafsil yoritilgan. Abulg‘oziy o‘z asarida nafaqat genealogik daraxtlarni, balki qabilalararo munosabatlar, qo‘shni xalqlar bilan aloqalar va ko‘chmanchi jamiyatdagi hayotiy tartiblarni ham ko‘rsatgan. Asarning ilmiy ahamiyati shundaki, u turkmanlarning o‘tmishdagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotini tarixiy haqiqatga tayangan holda, boy etnografik tafsilotlar bilan tasvirlaydi. Bu ma‘lumotlar nafaqat turkman etnogenezi, balki o‘rta asr O‘rta Osiyo tarixshunosligi, turkiy xalqlar genealogiyasi va madaniy aloqalarni o‘rganishda bebaho manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, “Shajarayi tarokima” nafaqat tarixiy asar, balki turkman xalqining milliy xotirasi va madaniy merosi sifatida ham alohida qadrlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абулгозий Баҳодирхон. Шачараи тарокима. – Тошкент, 1952.
2. Бартольд В. В. История Ортейской Азии. – Москва: Наука, 1963.
3. Самойлович А.Н. Туркмены: Историко-этнографический очерк. – Санкт-Петербург, 1900.
4. Толстов С.П. Материалы по археологии Туркменистана. – Ашхабад, 1948.
5. Поттиан В.Н. Туркмены и их родословные. – Москва, 1890.
6. Илминский А.Н. Исторические материалы о туркменах. – Казань, 1872.
7. Рашид ад-Дин Фазлуллах. Джоме’ ут-товарих. – Тегеран, 1300-х гг.
8. Кошгари Махмуд. Дивану луг‘отит турк. – Багдад, XI век.
9. Поливанов А.А. История тюркских племён и народов. – Москва, 1915.
10. Брегель Э. История и культура туркменов. – Берлин, 1927.